

MIECZYŚLAW JAGŁOWSKI
Instytut Filozofii UWM w Olsztynie

SZKIC O ZWIĄZKACH PORTUGALSKIEJ ETNOLOGII I ANTROPOLOGII Z POLITYKĄ

Teza o istotnych, chociaż często dyskretnych powiązaniach między wiedzą i polityczną wolą mocy dynamizuje dziś badania w wielu obszarach humanistyki i nauk społecznych. W niektórych wypadkach ujawnienie owych związków nie wymaga mistrzowskiego wyćwiczenia w krytycznej podejrzliwości, były one bowiem całkiem jawne i uznawane za powinność nauki. Tak się właśnie miały sprawy z portugalską etnologią i antropologią od czasu ich ukształtowania się w XIX stuleciu, do Rewolucji Goździków (1974), która radykalnie zerwała z sięgającymi XV wieku imperialnymi ambicjami Portugalii, dość jednoznacznie określającymi także zadania rodzimej nauki. Wychodząc z założenia, że powiązania portugalskiej etnologii i antropologii z polityką nie są szerzej znane, szkic ten poświęcamy tej właśnie kwestii.

Tekst¹ został podzielony na dwie części, odpowiadające dwóm głównym kierunkom zainteresowań badawczych dominujących w omawianym okresie w portugalskiej etnologii i antropologii. Pierwszym (w sensie zarówno chronologicznym, jak i aksjologicznym) obiektem zainteresowania uczonych był ich własny naród, jego pochodzenie, kultura, wartości oraz – co szczególnie ważne z politycznego punktu widzenia – jego dumne trwanie, natomiast drugim skolonizowane przez Portugalię terytoria i nacje oraz ich „naukowa okupacja”, wpisująca portugalską etnologię/antropologię w obszar „nauki kolonialnej”.

Portugalska etnologia jako wyodrębniona dziedzina badawcza ukształtowała się w latach 1870–1880. Nazywano ją wówczas także etnografią, folklorem, demologią, mitologią, mitografią, badaniem tradycji ludowych. Ponadto, w owym czasie – nie tylko w Portugalii – problemowe i metodologiczne ramy tych badań nie były wyznaczone precyzyjnie i przenikały się z programami badań filologicznych, lingwistycznych, historycznoliterackich, archeologicznych czy należących do antropologii fizycznej². Najznaczniejszymi jej przedstawicielami byli wówczas Adolfo Coelho

---

¹ Artykuł ten powstał w ramach grantu OPUS 14 Narodowego Centrum Nauki, nr 2017/27/B/HS1/00234.

² Ze względu na te długo utrzymujące się w portugalskich badaniach etnologicznych i antropologicznych niejednoznaczności dotyczące ich zakresu, celów oraz metod, nie chcąc nużyć czytelnika wielokrotnymi pedantycznymi uszczegółowieniami, mianem etnologii i antropologii posługuję się w tym szkicu w sposób nader swobodny.

(1847–1919), Teófilo Braga (1843–1924), Zófilo Consiglieri Pedroso (1851–1910), Carolina Michaëlis (1851–1925) oraz José Leite de Vasconcelos (1858–1941); niekiedy zalicza się do nich także Joaquim Pedra de Oliveirę Martinsa (1845–1894). W tym okresie zaczęto również publikować specjalistyczne czasopisma etnograficzne, takie jak „Revista de Etnologia e Glotologia” (1880) czy „Anuário para o Estudo das Tradições Populares Portuguesas” (1882).

Ważnym elementem intelektualnego i zarazem politycznego kontekstu powstania tej dziedziny nauki w Portugalii były wykłady wygłoszone w Casino Lisbonense (1871), zorganizowane na fali powszechnego wówczas odczucia, że portugalska monarchia ulega coraz głębszej politycznej, kulturalnej i cywilizacyjnej degradacji oraz wymaga regeneracji, przywrócenia jej dawnej świetności i godnego miejsca wśród państw europejskich. Spośród wygłoszonych wówczas wykładów szczególnie znaczący wpływ na konsolidację tych przekonań wywarł odczyt pisarza i poety Antero de Quental (1842–1891), zatytułowany *Causas da decadência dos povos peninsulares nos três últimos séculos* (Przyczyny ruiny narodów półwyspu na przestrzeni ostatnich trzech stuleci). Za oczywiste fakty uznał on nędzę i upadek Portugalii oraz banalność aktualnego życia narodu. Twierdził, że:

podczas ostatnich dwóch stuleci półwysep nie wydał choćby jednego człowieka wyższego, który znalazłby się wśród wielkich twórców nowożytnej nauki: nie powstało na półwyspie żadne z tych wielkich odkryć umysłowych, które są najwspanialszym dziełem i największą dumą epoki nowożytnej (Quental 1871, s. 16–17; por. Rodrigues 1986, s. 85–86).

Quental wzywał do radykalnego odnowienia życia kraju, do jego europeizacji i modernizacji. Jak twierdzi João Leal, „Conferências do Casino stanowiły moment zwrotny w portugalskiej kulturze i nauce, wywierając znaczący wpływ na rozwój dziedzin wiedzy dotąd w Portugalii nieznanych” (2000, s. 29–30). Dotyczyło to także etnologii; ją również uznano za niezbędną do odrodzenia kraju.

Podobne znaczenie dla portugalskiej nauki miał epizod uznawany za decydujący dla późniejszych dziejów politycznych Portugalii, związany z ultimatum Wielkiej Brytanii z 1890 roku, w którym żądano natychmiastowego wycofania wojsk portugalskich z brytyjskiej strefy wpływów w Afryce. Tak się też stało. Ustępstwo to Portugalczycy odczuli jako przejaw słabości ich państwa i narodu, co znalazło wyraz w płynących zewsząd żądaniach podjęcia działań (w tym także naukowych) w celu ich ratowania (Fernandes 2003, s. 30–31; Brito Moura 2010, s. 36). Kolejne wydarzenia o podobnej doniosłości to obalenie monarchii i ustanowienie I Republiki (1910) oraz – po okresie militarnej dyktatury w latach 1926–1933 – uchwalenie w 1933 roku nowej konstytucji, która zapoczątkowała okres dyktatury Nowego Państwa (1933–1974). Te polityczne fakty niezmiennie wyznaczała, z jednej strony, podzielana przez całą portugalską inteligencję konstatacja stwierdzająca słabość państwa i narodu, z drugiej natomiast, jako reakcja na nią, tworzenie przez artystów, literatów, formacje polityczne, towarzystwa naukowe, stowarzyszenia kulturalne i społeczne programów ich ratowania (odrodzenia, regeneracji). Te dwie koordynaty wytyczały także kierunek zainteresowań badawczych portugalskiej etnologii i antropologii. Wielu uczonych swoje dociekania wiązało

ze wzmacnianiem portugalskiej narodowości, uznanej wówczas za słabą i zagrożoną w swym istnieniu. Ze względu na to patriotyczne zaangażowanie badań ich dynamika była warunkowana koniunkturą polityczną portugalskiego państwa, przesuując je w obszar graniczący z ideologiami nacjonalistycznymi i imperialistycznymi. Choć, jak wspomniano, badania prowadzone w ramach tej „zaangażowanej antropologii” rozwijały się w dwóch nurtach – narodowym i imperialnym – to były one tak samo trwale związane ze sobą, jak portugalska polityka imperialna nierozdzielnie wiązała się z polityką skoncentrowaną na sprawach narodowych, a „nacjonalizacja” imperium z „imperializacją” państwa narodowego (por. Costa Pinto, Bandeira, 2015, s. 99–97). Można rzec, że:

gdy imperium stawało się politycznie mniej ważne, folklor i etnologia stawały w centrum jej zainteresowań; gdy wzrastała waga polityki imperialnej, pozycję dominującą w tej dyscyplinie zyskiwała antropologia ludów egzotycznych (Matos Viegas, Pina-Cabral 2014, s. 312; por. Santos 2012, s. 34–36).

DIFERENÇA LUSITANA. ETNOLOGIA CNÓT NARODOWYCH

Szczególne zainteresowanie ludem nastąpiło w Portugalii w XIX wieku pod wpływem rewolucji liberalnej (1820), w wyniku której monarchię absolutną przekształcono w konstytucyjną, co wiązało się z odchodzeniem od dotychczasowych mitologicznych wyobrażeń dotyczących powstania, dziejowej misji i predestynacji portugalskiego państwa i narodu. W celu refundowania (czy re-inwencji) symbolicznych form zbiorowej tożsamości (nowych wzorów jedności społecznej, nowych wartości, norm oraz praktyk symbolicznych), przedstawiciele powstającej liberalnej kultury mieszczańskiej dążyli do wskazania źródeł państwowości i narodu nie w wyrokach Opatrzności (tak dotąd przyjmowała monarchia), lecz w ich etnicznych prapoczątkach, których residua przechowuje prosty lud (Castro Leal 2010, s. 125; Ribeiro Pinto 2011, s. 22). W tej perspektywie etnografia jawiła się jako naukowa droga ustalenia cech i charakteru portugalskiego narodu (Silva Ribeiro 2012, s. 169), mając ostatecznie na celu jego odrodzenie, zgodne z istotnymi cechami jego duszy (geniuszu). Jako pierwszy zwrócił się w tym kierunku wybitny poeta romantyczny, Almeida Garret (1799–1854), jednak głównym konstruktorem symboliki narodowej oraz twórcą „nacjonalizmu romantycznego” był w ówczesnej Portugalii pisarz, poeta, dziennikarz i historyk Alexandre Herculano (1810–1877). Jego dzieło było „ideologicznym dyskursem na temat przeszłości Portugalii w funkcji Portugalii jego epoki” (Damasceno 2011, s. 221).

Zmierzające w tym kierunku badania i spekulacje etnografów, etnologów i antropologów opierały się na kilku fundamentalnych założeniach teoretycznych, w wysokim stopniu determinujących ich rezultaty. Należało do nich utożsamianie kultury ludowej z wiejskością, tę zaś postrzegano jako żywy, ponadczasowy relikwyt przeszłości, który powinien być zachowany, po uprzednim oczyszczeniu go z obcych naleciałości. Do „wielkich stałych” tych badań, jak je nazywa Leal (2000, s. 41), należał także

aksjologiczny ogląd kultury ludowej. W perspektywie moralnej była ona przez portugalskich badaczy celebrowana jako świat pozbawiony niedoskonałości bądź uznawana za siedlisko cech negatywnych. Ujmowano ją także w perspektywie estetycznej, jak czynił to np. wybitny historyk sztuki i archeolog Vergílio Correia (1888–1944). Jego publikacje przenika egzaltacja, którą wzbudzały w nim wartości estetyczne wytworów ludowych oraz oczekiwanie, że przyswoi je aktualna sztuka portugalska. To zwłaszcza pod jego wpływem następowała estetyzacja wiejskiego świata, jego mieszkańców, ich sposobu życia oraz kulturowanych przez nich wartości. W tej wizji kultury ludowej na pierwszym planie zainteresowań badawczych znalazły się te obiekty, które stanowiły najbardziej zmysłowy wyraz duchowych cech narodu.

Interpretacje kultury ludowej początkowo opierały się na eklektycznie zestrojonych zasadach funkcjonujących w nurtach ówczesnej antropologii europejskiej, przede wszystkim w mitologii porównawczej Maxa Müllera i w preewolucyjnym dyfuzjonizmie. Na przełomie XIX i XX wieku zaczęły zdobywać przewagę interpretacje ewolucjonistyczne oraz dyskurs etnogenealogiczny, oparty na ewolucjonistycznym założeniu, że tradycje ludowe są:

sukcesorkami i depozytariuszkami różnych ludów, o odległym, niepewnym początku oraz osobliwych cechach, które obejmują cały kraj. W tych tradycjach miałyby spoczywać prawdziwa istota narodowej tożsamości widzianej jako produkt najodleglejszych źródeł etnicznych, mocniejszy i potężniejszy niż przypadkowy zbiór wydarzeń politycznych i militarnych (Sarmiento 2008, s. 274, por. Sobral 2004).

Przyjmując te zasady interpretacyjne, owa „zaangażowana antropologia” dążyła do zakorzenienia narodowości w możliwie najodleglejszym momencie dziejów. W przekonaniu wielu portugalskich etnografów owym pierwotnym ludem, od którego wywodzi się współczesny naród portugalski, mieli być Luzytanie. Chociaż nie wszyscy ów pogląd podzielali, „poczynając od końcowych lat 70. dziewiętnastego stulecia Luzytanie stopniowo przekształcają się w horyzont, w obrębie którego mogła być w Portugalii pomyślana etnogenealogia” (Leal 2000, s. 65; por. Fabião 1996, s. 93–99). „Tezę luzytańską” utrzymywała także późniejsza antropologia.

Pierwotnie przyjmowano, że kulturę ludową tworzy wyłącznie dziedzictwo niematerialne – literatura (śpiwniki, ballady, opowieści) oraz tradycje (wierzenia, święta, rytuały). Na przełomie XIX i XX stulecia zaczęto postrzegać ją jako rzeczywistość bardziej złożoną – zaliczono wówczas do niej także obiekty kultury materialnej, formy życia społecznego i ekonomicznego (por. Simões Rodrigues 2016, s. 31–33). Poszerzanie zakresu kultury ludowej przez włączanie do niego kolejnych dziedzin dziedzictwa materialnego było w portugalskiej antropologii tendencją wzrastającą, chociaż nie rozwijała się ona linearnie czy konsekwentnie.

Ruch w tym kierunku miał także pewne następstwa praktyczne. Pod koniec XIX wieku pojawił się w Portugalii projekt odnowy architektury ludowej przez nawiązanie współczesnego budownictwa do jej typowych właściwości, uznanych za nośniki cech portugalskiej tożsamości narodowej, takich jak solidność, roztropność, godność i skromność. Pierwszoplanową rolę w jego sformułowaniu odegrał Raúl

Lino (1879–1974), jeden z czołowych portugalskich architektów (por. Raposo 2016, s. 209–210). Jego projekt był reakcją na zagraniczne wpływy na rodzimą architekturę, obce – jak twierdził – portugalskiemu losowi, będące triumfem materializmu i tyranii maszyny. I chociaż idea ta nie zyskała w Portugalii powszechnego uznania, to w latach 40. XX wieku była ważnym składnikiem „polityki gustu” Nowego Państwa, które narzuciło jednolity, antymodernistyczny model architektoniczny, obowiązujący przy wznoszeniu budowli publicznych. Polityka ta spotkała się jednak z rosnącym oporem architektów, którzy dostrzegali, że myli ona stagnację i prymitywizm z tradycją. Przeprowadzone przez nich w latach 40. badania dotyczące warunków zamieszkiwania na wsi podważyły idylliczną wizję wiejskiego budownictwa, ukazując je jako przestrzeń biedy, niewygód, braku higieny, bezładu moralnego i materialnego, złego gustu i brzydoty (Lima de Basto, Barros 1943, s. 74, 140–143). Badania przeprowadzone pod koniec lat 50. dowiodły, że idea jednolitej portugalskiej architektury narodowej jest błędna, ze względu na jej regionalne zróżnicowanie.

By zilustrować wczesne poszukiwania portugalskich etnografów, zmierzające do określenia portugalskiego charakteru narodowego, podaję trzy przykłady. Charakteryzując psychikę (duszę) swego narodu, Teófilo Braga (uczony, pisarz, dramaturg i polityk), wymieniał m.in. takie jej cechy, jak brak zamiłowania do spekulacji, potrzeba asymilacji nowych idei, inklinacja do naśladownictwa, łagodność charakteru, geniusz miłośny, duch przygody, zdolność łatwego przystosowania się do środowiska, kosmopolityzm, fatalizm, skłonności samobójcze, nostalgia, smutek, intensywny liryzm, dyspozycja do uczuciowej egzaltacji, przejawiająca się w fanatycznym poczuciu honoru i nietolerancji religijnej (por. Braga 1885, s. 62–70).

Coelho, inny znaczący etnolog tego okresu, w eseju pt. *Esboço de um programa para o estudo patológico e demográfico do povo português* (1890) oceniał portugalski charakter krytycznie. Według niego jego stałe cechy to brak zdecydowania, wzrastająca niezdolność do pracy, przewaga uczuć egoistycznych nad społecznymi (brak ducha ogólności), nadmierna skłonność do naśladownictwa, hipochondria i społeczny fatalizm (Coelho 1993b, s. 692–693). W późniejszym eseju, zatytułowanym *A Pedagogia do Povo Português* (1898), w jego charakterystyce narodowej duszy pojawiają się cechy pozytywne: wielkoduszność, lojalność, wytrwałość, spójność działania. Niemniej twierdził on, że ten zestaw narodowych cnót znajduje się w zaniku (por. Coelho 1993a, s. 222–223; Kubisztal 2013, s. 58–63). W jeszcze bardziej pesymistycznym tonie wypowiadał się António Augusto Rocha Peixoto (1866–1909). Badając na początku XX wieku architekturę ludową, dostrzegł on w niej wyraz takich cech portugalskiego ludu, jak ubóstwo duchowe, grubiański i brutalny utylitaryzm, pozbawiona zdolności artystycznych mentalna nędza, egoizm, skłonność do uległości i konformizmu (por. Rocha Peixoto 1967, s. 160).

U Coelho i Peixoto następuje „demonumentalizacja” ludu (por. Silva Ribeiro 2012, s. 172), jego kultura jest określana takimi epitetami, jak „prostacka”, „grubiańska”, „szorstka”, „barbarzyńska”. Są to świadectwa odchodzenia portugalskiej etnografii i etnologii od tych wyobrażeń o ludzie i jego kulturze, które lansowali ich romantyczni prekursorzy, ale także przejawy zmiany stylu tych badań, początkowo

skoncentrowanych głównie na źródłach pisanych, prowadzonych bez bezpośredniego kontaktu z rzeczywistością, do której się one odnosiły.

Wydarzeniem politycznym, które wywarło wpływ na omawiane badania, była, jak wspomniano, rewolucja z 1910 roku, w wyniku której została ustanowiona I Republika Portugalska (przetrwiała do 1926). Podniosła się wówczas temperatura patriotyzmu oraz wzrosły nadzieje na wydobycie kraju i narodu z zapaści. Nastąpiła „niemająca precedensów intensyfikacja działań skoncentrowanych na wymyślaniu tradycji tożsamościowych związanych z narodem” (Leal 2000, s. 57). Ważną rolę w tym procesie odgrywał zainaugurowany w 1912 roku intelektualno-literacki ruch Renascença Portuguesa (Portugalskie Odrodzenie). Teixeira de Pascoaes, jeden z jego głównych przedstawicieli, głosił, że:

celem portugalskiego odrodzenia jest zwalczanie wpływów przeciwnych naszemu charakterowi etniczemu, wrogich naszej autonomii duchowej oraz inspirowanie wszelkimi środkami dostępnymi ludzkiej inteligencji pojawienia się nowych sił moralnych, ukierunkowujących i edukujących naród, które miałyby charakter istotnie luzytański, by dusza tego pięknego narodu zmartwychwstała wraz z wartościami, które są z nią z natury związane (1914, s. 10–11).

Idee te znalazły żywy oddźwięk w portugalskiej etnografii i etnologii pierwszych dziesięcioleci XX wieku. „Łączącą się z wiodącą prym retoryką nacjonalistyczną, portugalska etnografia tego okresu jest [...] jednym z głównych obszarów, w których dokonuje się nacjonalizacji Portugalii” (Leal 2000, s. 58). Kultura ludowa staje się wówczas synonimem sztuki ludowej, a etnografia – w konsekwencji – etnografią artystyczną dokonującą re-inwencji pozaczasowej wizji życia ludu. Matrycę tych zabiegów stanowiła obca ludowi estetyczna wrażliwość elit intelektualnych.

Najznamienitszymi etnografami i antropologami w Portugalii tego okresu byli Correia, Sebastião Pessanha (1892–1975), Luís Chaves (1889–1975) oraz Augusto César Pires de Lima (1888–1959). Badania antropologiczne nadal prowadził także José Leite de Vasconcelos, który publikował serię wydawniczą *Estudos de Etnografia Comparativa* oraz założył czasopismo „Boletim de Etnografia” (1920). W 1918 roku powstała Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia (Portugalskie Towarzystwo Antropologiczno-Etnologiczne), która stymulowała dalszy rozwój badań etnograficznych. Od 1919 roku stowarzyszenie to wydawało czasopismo „Trabalhos da Sociedade Portuguesa de Antropologia e Etnologia” (od 1947 jako „Trabalhos de Antropologia e Etnologia”). Ważnym ośrodkiem naukowym, z którym wiąże się dalsze dzieje portugalskiej antropologii, był Universidade do Porto (Uniwersytet w Porto). Od jego utworzenia w 1911 roku zaczęła tam funkcjonować katedra, a następnie, od 1922, Instytut Antropologii. W latach 1912–1958 ośrodkiem tym kierował António Augusto Esteves Mendes Correia (1888–1960). O wyjątkowym znaczeniu instytutu i jej kierownika dla późniejszych portugalskich badań antropologicznych będzie mowa w drugiej części tego szkicu.

Kierowane twardą ręką António de Oliveiry Salazara (później także Marcella Caetano) Nowe Państwo (1933–1974), politycznie przeciwstawne ideałom republikańskim, aspirowało do roli odnowiciela życia narodu, które – jak twierdzili jego

politycy i propagandyści – znalazło się w upadku pod rządami liberałów i republikanów. Zagrożenie dla narodowych wartości stanowić miała modernizacja, uleganie zagranicznym wpływom, postęp i materialny dobrobyt, powodujące zapomnienie o wartościach duchowych i czyniące portugalską „rasę” narodem materialistycznym. Aspiracje Nowego Państwa wyrażały się w retoryce powrotu do kultury ludowej, by według jej wartości reorganizować życie społeczne (Raposo Pereira 2011, s. 91; Silva Ribeiro 2012, s. 179; Sarmiento 2008, s. 275). Niemniej w tym okresie w portugalskiej etnografii i antropologii nadal dominowała wrażliwość etnograficzna czasów Republiki, tak iż „etnograficzne upodobanie narodowościowych etnografów I Republiki staje się oficjalnym gustem reżimu” (Leal 2002, s. 272). Jednym z najważniejszych nośników państwowej ideologii był folklor, jednak, jak zauważa Silva Ribeiro, należałoby mówić raczej o ruchu folkloryzacji niż o folklorze, to bowiem, co wcześniej było częścią świata wiejskiego, prezentowano jako spektakl wystawiany dla publiczności miejskiej (w formie np. artystycznie wystylizowanych tańców i pieśni ludowych).

Elementy sztuki ludowej, unowocześnione przez nałożenie na nie świeżego werniksu, przetworzone przez elitę, pozbawione swych niedoskonałości i artystycznie upiękzone w celu ich pokazania warstwowo najbardziej wykształconym, a z pewnością nie ludowym, zostają ostatecznie przekształcone w sztukę narodową (Silva Ribeiro 2012, s. 175).

Dzięki tym zabiegom przejawy zapóźnienia i prowincjonalizmu Portugalii zostały przekształcone w godne szacunku, autentycznie archaiczne, oryginalne czynniki indywidualizujące naród (*diferença lusitana*), pozytywnie wyróżniające go spośród innych nacji. Dyskurs ten, mający głównie charakter opisowy i ubogi w kategorii analityczne, często pozbawiony także aspektu eksplikacyjnego, służył publicznemu celebrowaniu jedności narodowej podczas festiwali folklorystycznych, wystaw i konkursów (por. Duarte 1999, s. 85). Wśród podjętych wówczas tego rodzaju inicjatyw rozmachem wyróżniał się Concurso da Aldeia Mais Portuguesa de Portugal (Konkurs na najbardziej portugalską Wioskę Portugalii, 1938). W 1948 roku utworzono Museu de Arte Popular (Muzeum Sztuki Ludowej), które odgrywało ważną rolę w ustalaniu kanonu (ideologiczno-propagandowego) portugalskiej kultury ludowej. Jego głównym celem miała być „nacionalizacja gustu klas średnich” (Silva Ribeiro 2012, s. 179) oraz wskazanie właściwego źródła inspiracji portugalskim artystom. Muzea wystawiające przedmioty związane z kulturą ludową były w Nowym Państwie „przestrzeniami propagandy politycznej” (Raposo Pereira 2011, s. 91), promujące wartości zgodne z jego politycznymi ideałami.

Główną postacią „narodowego” nurtu etnografii i antropologii tego okresu był wykształcony w Niemczech António Jorge Dias (1907–1973) (por. Kubisztal 2015). Chociaż oficjalnie akceptował on ideologię Nowego Państwa, to jednak kwestionował zarówno etnograficzny gust ówczesnego reżimu, jak i przyjęte w portugalskiej etnologii i antropologii metody badawcze. W swoich publikacjach odwoływał się do koncepcji Ruth Benedict, Roberta Lowiego, Clyde’a Kluckhohna, Alfreda Kroebera i George’a Murdocka, a w pracy *Etnologia, Etnografia, Volkskunde e Folclore* (1957) wyraźnie opowiedział się za etnologią rozumianą na wzór amerykańskiej

antropologii kulturowej. Obiektem jego badań początkowo (lata 40. XX wieku) były małe portugalskie społeczności wiejskie. Postrzegał on je jako względnie odizolowane od cywilizacji residua przeszłości. W pracy *Os Elementos Fundamentais da Cultura Portuguesa* (1953), którą można uznać za syntetyczne podsumowanie jego badań w tym zakresie, twierdził, że najważniejszą cechą charakteru Portugalczyków jest ekspansywność, będąca główną siłą napędową portugalskich dziejów. Utrzymywał także, że portugalski charakter cechuje paradoksalność, wynikająca z antynomicznego pluralizmu etnogeneologicznego kultury portugalskiej. Podawany przez niego przykład tych antynomii to sprzeczność między marzeniem i działaniem, sprawiająca, że Portugalczyk jest „aktywnym marzycielem” (idealistą niepozbawionym zmysłu praktycznego). Inną antynomię tworzy z jednej strony wrodzona dobroć, z drugiej – skłonność do przemocy i okrucieństwa. Kolejną wyznacza łatwość adaptowania się do okoliczności, tolerancja i zarazem skłonność do chronienia własnego charakteru. Głębokie i żywe odczuwanie natury oraz orientacja introspektywna tworzą antynomię następną. Silna potrzeba indywidualnej wolności, przybierająca nieraz wymiar antyspołeczny, kontrastuje z poczuciem solidarności i sympatii do ludzi (por. Dias 1990, s. 145–155).

Swoje badania prowadził on nie tylko w celu określenia istotnych cech portugalskiego charakteru, ale także by chronić różnorodność rodzimej kultury, zagrożoną, jak sądził, uniformizującymi wpływami współczesności (indywidualistycznym kapitalizmem, industrializacją, turystyką). Dias w swoich badaniach nie zaniedbywał także materialnego aspektu kultury ludowej, czego świadectwem jest jego obszerne studium poświęcone pługom (*Os Arados Portugueses e as Suas Prováveis Origens*, 1948).

ANTROPOLOGIA NA USŁUGACH IMPERIUM

Przechodząc do drugiego, „imperialnego” i „kolonialnego” nurtu antropologii, warto przypomnieć, że:

kiedy Kolumb rozpoczął podróż, by odkryć Amerykę, portugalskie interesy imperialne miały już swoją historię sięgającą trzech ćwierci stulecia. Eksploracja zaczęła się w 1415 r. wraz z zajęciem Ceuty. Portugalczycy kontynuowali ją, odkrywając i zaludniając położone na Atlantyku wyspy Madeirę i Azory, zajmując miasta Maroka i prowadząc od 1487 r. głęboką penetrację zachodniego wybrzeża Afryki [...]. W 1500 r. odkryli Brazylię (Pedreira 1998, s. 435).

Mimo że w 1822 roku Brazylia ogłosiła deklarację niepodległości, Portugalia nadal była państwem kolonialnym, pozostały jej bowiem terytoria położone w stanie Goa w Indiach, wyspy Daman i Diu na Oceanie Indyjskim, Makao w Chinach, Timor leżący w archipelagu Małych Wysp Sundajskich w Oceanii, kilka niewielkich terenów w Gwinei i Mozambiku oraz archipelagi Wysp Zielonego Przylądka, Wysp Świętego Tomasza i Książęcej. To jednak nie znaczyło zbyt wiele dla zachowania statusu imperium, dla niezwykle ważnego portugalskiego poczucia tożsamości narodowej, wiążanego od ponad trzech stuleci z historyczną chwałą ich ojczyzny jako prota-

gonistki wielkich odkryć geograficznych oraz z jej cywilizacyjną i ewangelizacyjną misją. W latach 70. XIX wieku, aby ratować swój międzynarodowy prestiż („imperializm prestiżowy” – Alexandre 2004, s. 964; Hammond 1998, s. 463–466), Portugalia podbiła rozległe terytoria w Angoli (1 200 000 km²), Mozambiku (783 000 km²) i Gwinei (36 000 km²). Mimo że w 1910 roku rewolucja obaliła monarchię i ustanowiono republikę, a po jej upadku nastąpił okres ponad czterdziestoletniej dyktatury Nowego Państwa, Portugalia pozostawała państwem kolonialnym. I chociaż w latach 40. XX wieku rozpoczęła się dekolonizacja świata, to uporczywie broniła ona tego swojego „świętego dziedzictwa”, wdając się w 1961 roku w wojnę ze swoimi dotychczasowymi koloniami. Kres portugalskiej dominacji kolonialnej nastąpił wraz z Rewolucją Goździków.

Zainteresowanie nauką eksploracją kolonii rosło w Portugalii od połowy XIX wieku. Zaczęto wówczas organizować ekspedycje badawcze w Afryce, którym wyznaczano cel praktyczny: rozpoznanie warunków, do których mieli adaptować się Europejczycy. W 1875 roku utworzono Sociedade de Geografia de Lisboa (SGL; Lizbońskie Towarzystwo Geograficzne), którego zadaniem miała być organizacja badań w zakresie geografii, historii, etnologii, archeologii i antropologii, w szczególności na terytoriach zamorskich Portugalii – choć jeszcze bez wyraźnych intencji prokolonialnych, w sensie politycznego czy militarnego podporządkowania terytoriów i ludzi (kolonizację pojmowano jako zwykłą migrację ludności), oraz bez zamiarów politycznej instrumentalizacji tej wiedzy. Niemniej myśl o nich w owym czasie w SGL była artykułowana i dyskutowana (por. Bastos 2013, s. 322–325; 2011, s. 29–30).

Organizowane pod patronatem SGL misje naukowe w koloniach początkowo nie miały charakteru usystematyzowanego, ponieważ w Portugalii jeszcze nie było wówczas ustabilizowanej tradycji badań naukowych. Pierwszą z nich zorganizowano w 1877 roku w Afryce; kierowali nią Alexandre Serpa Pinto, Hermenegildo Brito Capelo oraz Roberto Ivens. Po powrocie z wyprawy zyskali sławę i szacunek należne bohaterom narodowym, niemniej publikacje, w których przedstawili wyniki swoich badań, były krytykowane przez niektórych uczonych za nieścisłości i pomyłki. Kiedy Ministério da Marinha e do Ultramar (Ministerstwo Marynarki i Terytoriów Zamorskich) utworzyło Comissão de Cartografia (1883; Komisję Kartograficzną), naukowa eksploracja portugalskich kolonii stała się bardziej systematyczna. Prowadzono ją głównie w dwóch dziedzinach – geografii i kartografii, natomiast badania w innych aspektach podejmowane były w sposób rozproszony przez różne towarzystwa naukowe, muzea i osoby prywatne.

Zainteresowanie Afryką jako kolonią w ściślejszym, politycznym znaczeniu, pojawiło się w Portugalii w kontekście konferencji berlińskiej (1884–1885), podczas której europejskie państwa kolonialne podzieliły między sobą strefy wpływów na tym kontynencie. Od tego czasu także związek portugalskich badań naukowych z kolonizacją stał się ściślejszy. Na zorganizowanym w 1901 roku w Lizbonie I Congresso Colonial Nacional (Pierwszy Narodowy Kongres Kolonialny) kwestie związane z organizacją tych badań nie były jeszcze wyraźnie eksplikowane. Sprawie tej poświęcono znacznie więcej uwagi na II Kongresie (Lizbona 1924), na którym sekretarz SGL, Ernesto de

Vasconcelos, argumentował, że naukowe poznanie kolonii jest podstawą dobrego administrowania nimi. Kwestia ta zdominowała obrady III Kongresu (Lizbona 1930).

Jednym z najaktywniejszych rzeczników zawiązania ścisłych relacji między polityką państwa i nauką był wzmiankowany już Mendes Correia, który przy wielu okazjach podkreślał, że bez naukowego poznania kolonizowanych ludów i terytoriów administratorzy kolonialni muszą popełniać poważne błędy. Był on także rzecznikiem poddania badań prowadzonych w koloniach kontroli centralnej instytucji naukowej, usytuowanej w metropolii. Został on wskazany przez władze Nowego Państwa jako osoba odpowiedzialna za nadanie kolonialnego ukierunkowania badaniom naukowym (Roque 2006, s. 805–806). W istocie, w następnych dekadach był on głównym protagonistą tego rodzaju działań, zajmował pozycję lidera najważniejszych instytucji decydujących o badaniach naukowych w koloniach: sprawował funkcję kierownika Instytutu Antropologii na uniwersytecie w Porto, w 1934 roku objął stanowisko dyrektora Escola Superior Colonial (Wyższej Szkoły Kolonialnej), był także prezesem SGL. W latach 50. utworzył sieć ośrodków i instytucji naukowych w Portugalii i w jej koloniach. Instytucje te utrzymywały kontrolę nad badaniami antropologicznymi oraz wyznaczały kryteria, które powinno spełniać poznanie, by mogło być uznane za wiedzę naukową (Roque 2006, s. 808–809, 815–816).

W 1936 roku utworzono Junta das Missões Geográficas e de Investigações Coloniais (JMGIC; Radę Misji Geograficznych i Badań Kolonialnych), instytucję mającą na celu koordynowanie badań prowadzonych w portugalskich koloniach i ich „naukową okupację”³ (od 1946 roku funkcję jej prezesa sprawował Mendes Correia). JMGIC, związana ze strukturami Ministerstwa Kolonii, była głównym organem określającym politykę naukową portugalskiego państwa w odniesieniu do kolonii oraz jednym z jego instrumentów utrzymania tam władzy. Pierwsze misje naukowe organizowane przez JMGIC dotyczyły geodezji, geologii, botaniki, zoologii oraz antropologii fizycznej⁴. W latach 50. jako cel tych badań wskazano ekonomiczny rozwój ziem zamieszkałych przez ludy afrykańskie. Niektórzy uczeni wierzyli, że:

jeżeli ich konkluzje i zalecenia zostaną zastosowane przez rząd, będzie możliwa transformacja kolonializmu, oczyszczenie go z jego aspektów najbardziej dotkliwych oraz pokojowe utrzymanie portugalskiej suwerenności w Afryce (Castelo 2012, s. 400).

Tak się jednak nie stało – w 1961 roku rozpoczęła się wojna kolonialna w Angoli, w 1963 w Gwinei, a w 1964 w Mozambiku. Po Rewolucji Goździków JMGIC została rozwiązana.

³ Sformułowanie to występuje w oficjalnych dokumentach JMBIC, takich np., jak „Ocupação Científica do Ultramar Português – Plano elaborado pela JMGIC e Parecer do Conselho do Império Colonial”, Lisboa 1945.

⁴ Bacelar Bebião, prezes JMGIC, opracował w 1941 roku „Plano de Investigação Científica Colonial” (Plan Kolonialnych Badań Naukowych), którego przeznaczeniem miała być koordynacja badań w portugalskich koloniach. Według tego projektu korpus „nauk kolonialnych” miały stanowić takie nauki, jak: geografia, hydrografia, geologia, botanika, zoologia, etnologia i antropologia. JMGIC zorganizowała 26 misji naukowych w portugalskich koloniach.

Najogólniejszą teoretyczną ramą drugiego nurtu portugalskich badań etnologicznych i antropologicznych w omawianym okresie była antropologia fizyczna, mająca metodologiczną podstawę w pomiarach antropometrycznych, których obiektem początkowo była głównie miejscowa ludność. W tym nurcie rozważania prowadzili już niektórzy wybitni dziewiętnastowieczni intelektualiści, tacy np. jak Joaquim Pedro Oliveira Martins (1845–1894), socjolog, historyk i pisarz, zwolennik darwinizmu społecznego, jeden z najważniejszych architektów portugalskiej ideologii narodowej (por. Castro Henriques 2015, s. 6). W jego pismach znajdujemy także wypowiedzi dotyczące innych nacji i ras, zwłaszcza ludów Afryki. Nie odbiegały one od potocznych stereotypów, ale także od tez ówczesnego „rasizmu naukowego” (Oliveira Martins 1955, s. 71–72, 254–257)⁵. Fundament tych poglądów (czy raczej uprzedzeń) stanowiła nader prosta myśl, że rasy kolorowe są niższe od rasy białej; szczegółowe tezy Martinsa były jedynie jej rozwinięciem (por. Seabra 1999, s. 230–232). W późniejszych latach ten stereotyp stawał się antropologicznym credo coraz większej grupy inteligencji portugalskiej i był podbudowany teoretycznie, zwłaszcza w takich momentach, w których portugalskie państwo odczuwało potrzebę racjonalizacji swojej ekspansji kolonialnej, często prezentowanej jako środek cywilizujący i umoralniający barbarzyńców, jako działanie w stosunku do nich humanitarne (por. Nascimento Thomaz 2012, s. 317–324).

Jednym z pierwszych portugalskich uczonych, którzy prowadzili badania w nurcie antropologii fizycznej, był Artur da Fonseca Cardoso (1865–1912). Początkowo dotyczyły one ludności Portugalii. W 1895 roku Cardoso, jako oficer, został odkomenderowany do służby w portugalskiej kolonii w Indiach (Goa), gdzie prowadził badania antropometryczne miejscowych populacji (por. Roque 2003, s. 82–84; Gunn 2009, s. 302–303). Tego rodzaju prace od 1902 roku zaczęto systematycznie prowadzić w Escola Médico-Cirúrgica (Szkoła Medyczo-Chirurgicznej), funkcjonującej wówczas na Academia Politécnica (Politechnice) w Porto. Kontynuację tej szkoły stanowił Instytut Anatomii na Wydziale Medycyny Uniwersytetu w Porto, w którym prowadzono zwłaszcza badania należące do antropologii kryminalistycznej (por. Curto 1998, s. 111–112). Prace te postrzegano jako wartościową, wstępną fazę „nauki kolonialnej”.

⁵ Przypomnijmy, że jego początki związane są z dokonywanym przez osiemnastowiecznych uczonych (Karola Linneusza, Comte de Buffona i in.) podziałem gatunku ludzkiego na rasy, charakteryzowane, oceniane i hierarchizowane przez nich w aspekcie fizycznym, kulturalnym, moralnym i politycznym. W tym samym stuleciu Johann C. Lavater opracował metodę fizjonomiczną, która miała dostarczać obiektywnych kryteriów dla tych klasyfikacji; zakładała ona istotny związek między fizycznymi cechami ciała (takimi jak kolor skóry czy włosów) i moralnością oraz inteligencją. Ważną rolę w ukształtowaniu się rasizmu naukowego odegrała także praca Arthura Gobineau pt. *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853), w której, wyrażając lęk przed dekadencją zachodniej cywilizacji, dowodził on, że do rządzenia światem predestynowana jest europejska arystokracja, a warunkiem jej sprawnych rządów, zapobiegających degeneracji świata, jest rozdzielenie ras. W tej atmosferze intelektualnej Paul P. Broca opracował metodę pomiaru czaszek jako sposób określania wartości ras. W ostatnich trzech dekadach XIX w. znaczący wpływ na umocnienie naukowego rasizmu miał darwinizm społeczny. Rasizm naukowy został zdyskredytowany po upadku nazistowskiego totalitaryzmu.

Wyraźne symptomy kształtowania się w Portugalii homogenicznej dziedziny naukowej, zwanej „antropologią kolonialną”, wykazującej mocne asocjacje z ideologią ekspansji imperialnej Portugalii, ujawniły się na XV Międzynarodowym Kongresie Antropologii i Archeologii Prehistorycznej (Coimbra–Porto 1930). Jeszcze wydatniej poświadczał ten fakt I Congresso de Antropologia Colonial (I Kongres Antropologii Kolonialnej, Porto 1934). Tematykę wygłaszanych na nim referatów zdominowały takie zagadnienia, jak niezbędność antropologii w kształceniu misjonarzy i funkcjonariuszy administracji kolonialnej, jej przydatność dla skutecznego zarządzania koloniami; zachowanie czystości rasowej; racjonalizacja organizacji pracy w koloniach, wymagająca znajomości fizycznych cech miejscowej ludności (Neves Costa 2013, s. 54; Castro Henriques 2015, s. 11–12). Podkreślano wysoką wartość tego rodzaju badań w realizacji celów o znaczeniu narodowym, a „nauka była przedstawiana jako środek gwarantujący sukces kolonizacji i zapewniający racjonalną eksplorację zasobów kolonialnych” (Castelo 2011, s. 393). Krótko mówiąc, antropologowie portugalscy wystąpili z ideą niezbędnej politycznie „naukowej okupacji kolonii”, wskazując konieczność powiązania dominacji kolonialnej z rozwojem ich naukowego poznania. „Antropologia kolonialna” uzyskała wówczas status programu badawczego, nadającego jedność badaniom portugalskich antropologów. „«Czyste» czy «bezinteresowne» poznanie zostaje wyrugowane przez «naukę stosowaną», zainteresowaną instytucjonalizacją nowych praktyk i polityki w odniesieniu do autochtonów” (Barbosa 2009, s. 11). Do końca II wojny światowej głównymi celami tej polityki była skuteczna okupacja terytoriów, wydobywanie surowców naturalnych oraz wykorzystanie pracy miejscowej ludności – a więc, w sumie: optymalizacja procesu kolonizacji podbitych terenów.

Dominacja antropologii fizycznej w badaniach skolonizowanych nacji była w głównej mierze efektem istnienia w Portugalii tylko jednej szkoły działającej w instytucjonalnych ramach – „Szkoły Antropologicznej z Porto” (Escola Antropológica Portuense, Escola do Porto), funkcjonującej na Faculdade de Ciências (Wydziale Nauk) Uniwersytetu w Porto. Jak wspomniano w pierwszej części szkicu, jej instytucjonalną strukturę stanowił Instytut Antropologii, kierowany przez Mendesa Correię⁶. Przez około pół wieku szkoła decydowała o kierunkach badań i wyborze metod badawczych w portugalskiej antropologii, ukierunkowanej na poznanie nacji zamieszkującej kolonie.

Kto nie przeszedł przez Uniwersytet w Porto albo nie chciał podporządkować się nowym instytucjom badawczym państwa, pozostawał bez głosu słyszanego w centrum, jego wpływ ograniczał się do peryferii, pozbawionych w imperium autorytetu (Roque 2006, s. 816).

Uczonych należących do szkoły jeden z autorów nazwał „psami obronnymi Imperium” (por. Costa Pinto 2009, s. 451).

Pojęcie antropologii, jakim operowano w szkole, miało dwa znaczenia. W znaczeniu szerokim obejmowało ono, według określenia Mendesa Correia,

⁶ Dzięki swoim publikacjom Mendes Correia stał się cenionym specjalistą w dziedzinie antropologii fizycznej, zwłaszcza wśród uczonych niemieckich i francuskich. O wysokim prestiżu tego uczonego oraz kierowanego przez niego zespołu badawczego świadczy fakt, że uniwersytetom w Porto i w Coimbrze powierzono w 1930 roku zorganizowanie XV Międzynarodowego Kongresu Antropologii i Archeologii Prehistorycznej.

wszystkie te nauki, które dotyczą człowieka i społeczności ludzkich. [...] Antropologia jawi się jako integralne studium człowieka i grup ludzkich, obejmując więc antropologię zoologiczną, etniczną antropologię fizyczną („etnologię” według szkoły P. Broca), antropologię psychiczną i kulturową („etnologię” według innych szkół; etnografię w znaczeniu powszechnym oraz prehistorię etc.) (1933, s. 35–36).

W znaczeniu węższym odnosiło się ono do antropologii fizycznej, rozumianej jako subdyscyplina biologii, z takimi jej poddziedzinami, jak teoria ras i teoria dziedziczenia. Antropologia kulturowa i społeczna, która w okresie międzywojennym uzyskała status dyscypliny akademickiej, do początku lat 60. nie wywierała znaczącego wpływu na praktykę badawczą portugalskich antropologów:

Obsesyjnie biologiczna dominacja „Szkoły z Porto”, której najznamienitszy przedstawiciel, Mendes Correia, zajmował kluczowe stanowiska w instytucjach badawczych portugalskiej nauki kolonialnej, zablokowała rozwój perspektywy kulturowej i społecznej (Pereira 2005, s. 230).

W perspektywie ówczesnej portugalskiej antropologii szczególnym zainteresowaniem cieszył się Mozambik. Zadania, jakie Ministerstwo Kolonii oraz JMGIC wyznaczyły Misjom Antropologicznym w tym kraju (w ich ramach podjęto sześć kampanii), polegały na zbadaniu jego populacji w perspektywie bioetnicznej, tzn. pod względem ich wytrzymałości, witalności (*robustez e vitalidade*), „perspektyw biologicznych”, tradycyjnej organizacji prawno-społecznej, rozmieszczenia ludności, warunków jej zamieszkiwania, zwyczajów żywieniowych oraz możliwości jej dyslokacji w celu lepszego wykorzystania siły roboczej i uzyskania bardziej efektywnych ekonomicznie wyników upraw. Chociaż w programie misji nie przewidziano badań dotyczących kultury społeczności afrykańskich, to niektórzy badacze interesowali się życiem religijnym i ceremoniami badanych grup. W rezultacie pięciu misji w Mozambiku opublikowano 35 prac, z których 14 podejmowało zagadnienia związane z antropologią fizyczną, osiem dotyczyło zagadnień etnograficznych, osiem prehistorii, cztery były studiami z dziedziny „psychotechniki” (badającej autochtonów pod względem ich zdolności do wykonywania określonych zawodów i prac), jedna dotyczyła demografii i lingwistyki. Najważniejszym rezultatem misji w dziedzinie etnografii było opracowanie etnograficznej mapy Mozambiku, wyróżniającej 82 etnonimy (Pereira 2005, s. 218).

Po II wojnie światowej, wobec intensyfikacji ruchów antykolonialnych na świecie, władze polityczne Portugalii poczuły się zobligowane do wykazania, że portugalska okupacja terytoriów afrykańskich jest legalna (Neves Costa 2013, s. 52). W latach 50. XX wieku eksponowanie przed opinią międzynarodową uzasadnień odwołujących się do kategorii rasy stało się niewygodne, niezręczne i nieskuteczne, dlatego odchodziło od tej retoryki. W tym okresie zaczął zmieniać się język zarówno portugalskiego politycznego dyskursu kolonialnego, jak i portugalskiej antropologii. JMGIC określiła wówczas nową strategię badań w koloniach, wskazując jako główny cel polepszenie warunków ekonomicznych i fizycznych życia miejscowej ludności oraz kolonialistów (Neves Costa 2013, s. 52). W instytucjach związanych z portugalskimi naukami kolonialnymi zaczął zarysowywać się także konsens dotyczący potrzeby

nowego ukierunkowania etnologii jako nauki niezależnej od antropologii fizycznej oraz zbliżonej do stylu badań antropologii kulturowej. Ten kierunek zmian paradygmatów naukowych oznaczał schyłek dominacji Szkoły z Porto w portugalskiej antropologii kolonialnej.

Zmiany te następowały pod wpływem koncepcji luzotropikalizmu Gilberta Freyre'a (1900–1987)⁷, którą ten brazylijski antropolog, socjolog i historyk zaczął formułować w latach 30. ubiegłego stulecia (por. Luna de Oliveira 2015, s. 104; Sorá 1998). Freyre, uczeń Franza Boasa, z pozycji kulturalizmu wykazywał, że portugalskiej mentalności, ukształtowanej w warunkach współistnienia wielu kultur na Półwyspie Iberyjskim, obcy był rasizm, oraz że dokonując podboju kolonialnego, Portugalczycy z łatwością przystosowywali się do obyczajów i stylów życia kolonizowanych, chętnie zawierali związki z miejscowymi kobietami, ustanawiając harmonijne relacje o charakterze erotycznym (metysaż), a nie ekonomicznym (tymi, jak twierdził, zainteresowane były państwa kolonialne Europy Północnej). Według niego Portugalczycy ustanowili nową, luzotropikalną cywilizację i kulturę.

Doktryna Freyre'a początkowo nie wzbudzała zainteresowania ani portugalskich teoretyków kolonializmu i polityków, ani etnografów i antropologów. Była odrzucona głównie dlatego, że zjawisko metysażu uznawali oni za obrzydliwe: metys jawił się im jako istota zdegenerowana, co potwierdzali i wykazywali zarówno ówczesni portugalscy antropologowie fizyczni, jak i zwolennicy ewolucjonizmu i darwinizmu społecznego (Tamagnini 1934, s. 62; Vale de Almeida 2002, s. 188–192). Luzotropikalizm został zauważony przez elity polityczne Nowego Państwa w latach 50. W tym i następnym dziesięcioleciu uczyniły one tę doktrynę jednym z najważniejszych źródeł naukowych argumentów uzasadniających portugalską politykę kolonialną (Barbosa 2009, s. 16; Costa Pinto 2009, s. 462; Luna de Oliveira 2015, s. 102). Na pierwszy plan wysunięto ideę, że portugalskie relacje z ludnością odkrytych i kolonizowanych ziem były zawsze nacechowane sprawiedliwością, równością i solidarnością oraz że wykraczały poza interesy czysto ekonomiczne. Eksponowano zwłaszcza tezę o istotnej nieobecności rasistowskich skłonności w narodowym charakterze Portugalczyków, o rasowej harmonii w życiu społeczeństw portugalskich kolonii (w języku propagandy „portugalski sposób bycia w świecie” był określany jako „tolerancyjny”;

⁷ Kolejne prace, w których Freyre rozwijał koncepcję luzotropikalizmu, to *Casa-Grande & Senzala* (1933), *Sobrados e mucambos* (1936), *Nordeste* (1937), *O mundo que o português criou* (1940), *Aventura e rotina: sugestões de uma viagem à procura das constantes portuguesas de caráter e ação* (1953), *Um brasileiro em terras portuguesas* (1953), *Integração portuguesa nos Trópicos* (1958), *Ordem e progresso* (1959), *O Luso e o Trópico* (1961). Od lat 50. XX wieku Nowe Państwo finansowało jego publikacje, na jego koszt został także wysłany do portugalskich kolonii w Afryce i Azji, by uaktualnić swoje studia na temat portugalskiego modelu kolonialnego. Nie zawiódł – w pracach opublikowanych w wyniku tych ekspedycji ekspozował korzyści cywilizacyjne, jakie uzyskiwały kolonie dzięki ich okupacji przez Portugalie. W tym czasie był on także obsypywany szaczkami przez zachodnie instytucje naukowe: m.in. został zgłoszony do Nagrody Nobla, na Sorbonie odbyło się seminarium poświęcone jego ideom (uczestniczyli w nim m.in. Braudel, Gurvitch i Sombart), wydawnictwo Gallimard opublikowało w wysokim nakładzie francuski przekład jego książki etc. W Portugalii krytyka tego kanonicznego paradygmatu rodzimych nauk społecznych zaczęła się w latach 80.

„plastyczny”, „ludzki”, „braterski”, „chrześcijański” – Marques 2009, s. 12–14) oraz o niepodzielności portugalskiego narodu, stanowiącego wspólnotę społeczeństw metropolii i „prowincji zamorskich” (tym wyrażeniem zastąpiono w oficjalnym języku dotychczasową kategorię „kolonii”). Za pośrednictwem szkoły (por. Cruz 2007, s. 400), literatury (por. Lugarinho 2015, s. 32–33), architektury (por. Sidaway, Power 2007, s. 153–155), propagandy i mediów ten sposób widzenia rzeczywistości coraz pewniej zaznaczał swoją obecność w obszarze portugalskiej kultury, polityki i mentalności, stając się euforycznym autoportretem portugalskiego społeczeństwa i jego chwalebnych dokonań (por. Castelo 2011, s. 112; Charchalis 2015; Conceição Neto 1997, s. 329; Marques 2009, s. 5–7). Usiłowano także przekonać do niego międzynarodową krytykę kolonializmu.

Przyjętym w omawianym nurcie antropologii założeniami i metodami badawczym nie podporządkowali się wszyscy bez wyjątku portugalscy uczeni. Przykładem może być Orlando Ribeiro (1911–1997), geograf, profesor Uniwersytetu w Lizbonie. Uczony ten był niezadowolony ze stanu rodzimej nauki, twierdził, że jest ona wykwitem retoryki, której głównym zadaniem jest pocieszenie Portugalczyków w obliczu ich cywilizacyjnego zapóźnienia. Wskazywał także na nikłe rezultaty uzyskane przez naukę kolonialną oraz powierzchowność prowadzonych w jej ramach badań, krytykował nadmierny wpływ państwa na naukę, ustanawianie przez nie jej zasad, reguł i procedur badawczych, żądał dla uczonych większej autonomii oraz wolności myślenia, a także oderwania prowadzonych w koloniach badań naukowych od utylitarnych celów (Ribeiro 1950, s. 4–6). W swoich publikacjach porzucił typowy dla tej epoki język, którym opisywano rdzenną ludność kolonii, z takimi jego kategoriami, jak rasa czy plemię, wprowadzając bardziej neutralny termin „lud”. Prowadzone przez niego badania w trakcie misji geograficznych (pierwszą odbył w 1947 roku w Gwinei, a następne, w latach 60., w Angoli) miały charakter holistyczny, ukazywały badaną ludność w wielorakich związkach z naturą, kierowały uwagę na różne aspekty jej życia – m.in. ekonomiczne, etnograficzne, historyczne, architektoniczne i lingwistyczne. Była to więc geografia interdyscyplinarna (czy też „integralna”), łącząca w sobie zainteresowania właściwe dla geografii fizycznej, historycznej i kulturowej, ale także zawierająca elementy antropologii kulturowej, socjologii i historii. Badania Ribeiro nie były także ściśle związane z celami, jakie nauce kolonialnej wyznaczyło Nowe Państwo, dlatego był on postrzegany przez rządzących jako osoba niewygodna, jego badania uznawano za niezastępowalne na zaufanie i ignorowano (Havik 2013).

Innym przykładem uczonego niezależnego od wpływów dominującego stylu badań (choć pracował on w Instytucie Antropologii na Uniwersytecie w Porto oraz podzielał założenia ideologiczne Nowego Państwa⁸) był Jorge Dias (por. Matos Viegas, Pina-Cabral 2014, s. 319). W latach 50. zrealizował on (wraz z kierowanym

⁸ Dias utrzymywał i oficjalnie potwierdzał tezy luzotropikalizmu, eksponując zarówno odmienną motywację, jakimi kierowali się Portugalczycy dokonujący kolonizacji w stosunku do tych, jakie towarzyszyły podbojowi kolonialnemu innych państw, jak i wyjątkowość relacji międzyrasowych w koloniach portugalskich. Niemniej poufnie donosił on zarządzającym badaniami, że relacje te są dalekie od termonijnego obrazu, jaki nakreślił Freyre.

przez siebie zespołem badawczym) kilka misji w Mozambiku. Jego badania nie miały nic wspólnego z założeniami i metodami antropologii fizycznej – „Jorge Dias dobrze zrozumiał lekcję swoich północnoamerykańskich kolegów, w sensie odrzucenia jakiegokolwiek doktryny, która wiąże rasę i kulturę” (Macagno 2002, s. 124). Były one utrzymane w tym samym stylu, co prowadzone przezeń wcześniej badania społeczności Portugalii kontynentalnej. Towarzyszyło im także to samo melancholijne przeświadczenie, że badane kultury ulegają uniformizującym wpływom „protestanckiej” ekonomii. Ich najważniejszym efektem była czterotomowa monografia pt. *Os Macondes de Moçambique* (1964), dotycząca ludu Maconde. Działalność Diasa nie spowodowała jednak powstania w Portugalii oddzielnej szkoły (czy nurtu) badań antropologiczno-kulturowych. Jego wpływ ograniczył się do bezpośredniego oddziaływania na członków jego zespołu badawczego. Mimo to nie był on pozbawiony naukowej doniosłości, gdyż jego współpracownicy kontynuowali swoje prace badawcze po śmierci mistrza (1973), przekazując zasady i ducha jego metody nowym pokoleniom etnologów i antropologów portugalskich, wykazującym się aktywnością naukową do dzisiaj (Sánchez Gómez 1997, s. 311, 313–314).

UWAGI KOŃCOWE

Zmierzając do zakończenia szkicu, chcemy odnieść omawiane zagadnienie do szerszego kontekstu europejskiej etnologii i antropologii XIX i XX wieku.

1. Przypomnijmy najpierw, że „narodowe” ukierunkowanie dociekań i spekulacji w początkowej fazie rozwoju etnologii i antropologii było charakterystyczne nie tylko dla Portugalii. Na przełomie XIX i XX stulecia było ono w Europie niemal powszechne, tak jak powszechne były ówczesne dążenia do nacjonalizacji rodzimej kultury w drodze rozpoznania i odrodzenia wartości i stylu życia warstw ludowych. Dociekania tego rodzaju (prowadzone w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Francji, Belgii, Finlandii, Grecji, Norwegii, Serbii, na Ukrainie, Węgrzech, czy w Polsce) wpiły się w ówczesny styl badań, określane mianem *Volkskunde* (por. Penny 2002, s. 230–233; Sánchez Gómez 1997, s. 303). Zwykle wskazuje się Johanna Gottfrieda Herdera jako myśliciela, w którego ideach ten ruch miał swe zakorzenienie (Hylland Eriksen, Sivert Nielsen 2013, s. 16–19). Jako jeden z pierwszych zaczął on głosić tezę o odmiennym dla każdego narodu „duchu”, „geniuszu” i „charakterze”. Ten kierunek refleksji miał wsparcie w ideach Georga Wilhelma Friedricha Hegla, według którego narody mają do wypełnienia pewne niepowtarzalne, historyczne misje. Znaczący wpływ na tę refleksję wywierały także badania Wilhelma von Humboldta oraz rozwijająca się od lat 60. XIX wieku psychologia etniczna (*Völkerpsychologie* – por. Pankalla, Stachowski 2011, s. 108–111).

2. „Imperialne” zaangażowanie portugalskiej antropologii trafniej niż sytuację antropologii innych europejskich imperiów kolonialnych opisuje znana teza, że związek antropologii z kolonializmem nie był przypadkowy czy wtórny, lecz istotny i kluczowy (Asad 1979, s. 85–94; Rapport, Overing 2003, s. 9–11; Kruszelnicki 2012,

s. 125–126). Chociaż niektórzy wybitni przedstawiciele antropologii brytyjskiej czy francuskiej argumentowali, że może być ona pomocna w pracy administracji kolonialnej i działalności misyjnej, a także angażowali się w rozwiązanie kwestii skutecznego zarządzania koloniami w ramach *indirect rule* (por. Delgado Rosa 2011, s. 340–341; Pels 2008, s. 291–292; Sibeud 2012, s. 84; Wilder 2003, s. 223–227), to antropologowie portugalscy, poza nielicznymi wyjątkami, podając główne racje i cele swoich badań, wskazywali na ich przydatność dla utrzymania kolonii oraz ekonomicznej eksploatacji ich ludzkich i materialnych zasobów (por. Roque 2003, s. 95, 109). Sytuacja ta utrzymywała się do Rewolucji Goździków, która, kładąc kres kolonialnemu panowaniu Portugalii, oznaczała zarazem ostateczny koniec portugalskiej „nauki kolonialnej”. Po 1974 roku odsunięto od uniwersyteckiej dydaktyki profesorów ideologicznie związanych z Nowym Państwem. Ich miejsce zajęli młodzi uczeni, którzy powrócili z zagranicy, gdzie uciekli przed udziałem w wojnie kolonialnej oraz studiowali i robili doktoraty. Od tamtego czasu w portugalskiej antropologii dokonywały się zmiany, które przybliżyły ją do zachodnich standardów naukowych w tej dziedzinie badań⁹.

3. Polityczne (kolonialne i imperialne) zaangażowanie antropologii zostało ujawnione i osądzone zarówno moralnie, jak i z punktu widzenia konstytutywnych dla nauki wartości, ona sama zaś dokonała autorefleksyjnego zwrotu, krytycznie odnosząc się do zarzutów, jakie przez pewien czas zdawały się paraliżować jej dalszy rozwój (por. Lewis 1998; 2007; Pels 2008). Niemniej, choć kodeksy etyczne towarzystw antropologicznych (takie jak opublikowane przez American Anthropological Association „Principles of Professional Responsibility”) wyraźnie nakazują badaczom unikanie zaangażowania politycznego, to jednak wdają się oni w takie relacje, choćby wspomagając swoimi badaniami realizację tych politycznych planów swoich państw i ich rządów, które ze względów światopoglądowych czy ideologicznych uznają za godne urzeczywistnienia. W uzasadnieniach tego rodzaju projektów badawczych pojawiają się niekiedy takie kluczowe hasła, jak np. upodmiotowienie badanych społeczności czy promocja społeczeństw obywatelskich. Niektórzy krytycy jednakże konstatują, że w istocie wspomagają oni jedynie skuteczne spełnienie planów politycznej i ekonomicznej dominacji ich państw bądź międzynarodowych instytucji finansowych, dla których „kultury” i „tradycje” są przeszkodami na drodze ich realizacji (por. Gomes Cardoso 2007, s. 103–110). Niezależnie od tego, czy owo polityczne zaangażowanie rzeczywiście ma ten drugi, trudny do dostrzeżenia aspekt, trzeba zauważyć, że polityczna żarliwość takich uczonych niczym nie różni się od tej, jaką wykazywali antropolodzy wspierający kolonialne panowanie swoich

⁹ Za symboliczny początek praktyki antropologicznej w nowym stylu, nie uwikłanej w ideologiczne i polityczne interesy państwa, bywa uznawana opublikowana jeszcze przed 1974 rokiem praca José Cutileiro pt. *A Portuguese rural society* (Oxford 1971), wpisująca się w naukowy kanon brytyjskiej antropologii społecznej (por. Sánchez Gómez 1997, s. 315). Przegląd przemian, jakie dokonały się w portugalskiej antropologii po 1974 roku, jej aktualnych zainteresowań i osiągnięć opublikowało czasopismo „Etnográfica. Revista do Centro em Rede de Investigação em Antropologia” 2014, t. 5(18), nr 2.

państw, z pewnością bowiem czynili to oni z nie mniejszym poczuciem służenia dobrej (politycznie i moralnie) sprawie niż ci uczeni, którzy chcą dzisiaj służyć innym dobrym (politycznie i moralnie) sprawom. Mimo występowania tego rodzaju zjawisk w świecie nauki dawne związki antropologii z polityką stanowią dla większości dzisiejszych uczonych memento uwrażliwiające ich na możliwość utraty autonomii i naukowej bezstronności przez uwikłanie w ich własną kulturę, przez której pryzmat nieuchronnie muszą – jak my wszyscy – postrzegać innych i ich kultury (por. Brocki 2014, s. 31–35; Gil 2012, s. 55–56; Kruszelnicki 2010). Dotyczy to oczywiście także dzisiejszych antropologów portugalskich.

LITERATURA

- Alexandre Valentim 2004, O império português (1825–1890): ideologia e economia, *Análise Social*, nr 38, s. 959–979.
- Asad Talal 1979, Anthropology and the colonial encounter, [w:] G. Huizer, B. Mannheim (red.), *The politics of anthropology: From colonialism and sexism toward a view from below*, The Mouton, Hague, s. 85–94.
- Barbosa Pablo 2009, Saberes antropológicos e práticas coloniais em Portugal entre 1933 e 1974, *Revista Eletrônica História em Reflexão*, t. 2, nr 4, s. 1–22.
- Bastos Cristiana 2011, Corpos, climas, ares e lugares: autores e anónimos nas ciências da colonização, [w:] C. Bastos, R. Barreto (red.), *A circulação do conhecimento: Medicina, redes e impérios*, Imprensa de Ciências Sociais, Lisboa, s. 25–58.
- Bastos Cristiana 2013, Das viagens científicas aos manuais de colonos: a Sociedade de Geografia e o conhecimento de África, [w:] *O colonialismo português – novos rumos da historiografia dos PALOP*, Centro de Estudos Africanos da Universidade do Porto e Instituto de Investigação Científica Tropical, Porto, s. 321–346.
- Braga Teófilo 1885, *O povo português nos seus costumes, crenças e tradições*, vol. 1, Livraria Ferreira, Lisboa.
- Brito Moura Maria Lúcia de 2010, *A „guerra religiosa” na I República*, Centro de Estudos de História Religiosa, Universidade Católica Portuguesa, Lisboa.
- Brocki Marcin 2014, Writing culture, czyli rewolucja-widmo, *Zeszyty Etnologii Wrocławskiej*, t. 21, nr 2, s. 29–37.
- Castelo Cláudia 2011, O modo português de estar no mundo. O luso-tropicalismo e a ideologia colonial portuguesa (1933–1961), [w:] H. Barreto Nunes, J.V. Capela (red.), *O Mundo continuar a girar*, Conselho Cultural da Universidade do Minho, Braga, s. 111–116.
- Castelo Cláudia 2012, Investigação científica e política colonial portuguesa: evolução e articulações, 1936–1974, *História, Ciências, Saúde – Manguinhos*, t. 19, nr 2, s. 391–408.
- Castro Henriques Isabel 2015, Colonialismo e história, *CEsA Documentos de Trabalho*, nr 132, s. 1–31.
- Castro Leal Ernesto 2010, República portuguesa, secularização e novos símbolos (1910–1926), *Revista da Faculdade de Letras. História*, nr 11, s. 121–134.
- Charchalis Wojciech 2015, Lusotropicalismo e lusofonia – dois projetos coloniais portugueses, [w:] W. Charchalis, B. Trocha (red.), *Mitologizacja kultury w polskiej i iberyjskiej twórczości artystycznej*, Pracownia Mitopoetyki i Filozofii Literatury, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, s. 263–272.
- Coelho Adolfo 1993a, A pedagogia do povo português, [w:] *Obra etnográfica*, t. 2, Publicações Dom Quixote, Lisboa, s. 173–250.

- Coelho Adolfo 1993b, Esboço de um programa para o estudo antropológico, patológico e pemo-gráfico do povo português, [w:] *Obra etnográfica*, t. 1, Publicações Dom Quixote, Lisboa, s. 681–701.
- Conceição Neto Maria da 1997, Ideologias, contradições e mistificações da colonização de Angola no século XX, [w:] *Lusotopie*, t. 4, Paris, s. 327–359.
- Costa Pinto António, Bandeira Jerónimo Miguel 2015, Ideologies of exceptionality and the legacies of empire in Portugal, [w:] D. Rothermund (red.), *Memories of post-imperial nations: The aftermath of decolonization, 1945–2013*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 97–119.
- Costa Pinto João Alberto 2009, Gilberto Freyre e a intelligentsia salazarista em defesa do Império Colonial Português (1951–1974), *História*, t. 28, nr 1, s. 445–482.
- Cruz M. Dores 2007, Portugal Gigante: Nationalism, motherland and colonial encounters in Portuguese school textbooks, *Habitus*, nr 2, s. 395–421.
- Curto Diogo Ramada 1998, Contributions to a history of criminal anthropology in Portugal, *Portuguese Studies*, nr 14, s. 104–121.
- Damasceno Joana 2011, Museus para o povo português. O Museu de Arte Popular e o discurso etnográfico do Estado Novo, [w:] A. Semedo, P. Costa (red.), *Ensaio e práticas em museologia*, t. 1, Universidade do Porto, Porto, s. 218–237.
- Delgado Rosa Frederico 2011, O fantasma de Evans-Pritchard: diálogos da antropologia com a sua história, *Etnográfica. Revista do Centro em Rede de Investigação em Antropologia*, t. 15, nr 2, s. 337–360.
- Dias António Jorge 1961, A expansão ultramarina portuguesa à luz da moderna antropologia, [w:] idem, *Ensaio etnológicos*, Junta de Investigações do Ultramar, Lisboa, s. 145–158.
- Dias António Jorge 1990, Os elementos fundamentais da cultura portuguesa, [w:] idem, *Estudos de Antropologia*, t. 1, Imprensa Nacional – Casa da Moeda, Lisboa, s. 145–157.
- Duarte Alice 1999, Antropologia portuguesa: a opção etno-folclorista e o Estado Novo, *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, t. 34, nr 3, s. 81–96.
- Fabião Carlos 1996, Archaeology and nationalism: the Portuguese case, [w:] M. Diaz-Andreu, T. Champion (red.), *Nationalism and archaeology in Europe*, UCL Press, London, s. 90–107.
- Fernandes Annie Gisele 2003, As respostas da intelligentsia lusitana ao Portugal de fins de Oitocentos: o nacionalismo e o messianismo literários, *Via Atlântica*, nr 6, s. 29–44.
- Gil Gastón Julián 2012, Antropología, espionaje y contrainsurgencia. Los debates sobre la ética en la antropología norteamericana de la década del sesenta, *Estudios en Antropología Social – CAS/IDES*, nr 1, s. 55–68.
- Gomes Cardoso Joana 2007, Applied and academic anthropology in development: Distance or engagement?, *Arquivos da Memória. Antropologia, Escala e Memória, Nova Série*, nr 2, s. 102–117.
- Gunn Geoffrey C. 2009, Timor-Leste (former Portuguese East Timor): From colonial anthropology to an anthropology of colonialism, *Review (Fernand Braudel Center)*, t. 32, nr 3, s. 289–337.
- Hammond Richard James 1966, *Portugal and Africa, 1815–1910. A study in uneconomic imperialism*, Stanford University Press, Stanford.
- Havik Philip J. 2013, Novos horizontes no estudo do império: a Missão de Geografia de Orlando Ribeiro na Guiné (1947), [w:] A.C. Roque, M.M. Torrão, V.R. Marques (red.), *Atas do Colóquio Internacional Cabo Verde e Guiné-Bissau: Percursos do Saber e da Ciência*, Instituto de Investigação Científica Tropical Lisboa, <https://coloiuicv.gb.wordpress.com/actas/atas-comunicacoes/>, dostęp 8.12.2018.
- Hylland Eriksen Thomas, Sivert Nielsen Finn 2013, *A history of anthropology*, wyd. 2, Pluto Press, London.
- Kruszelnicki Wojciech 2010, Antropologia i kolonializm, czyli o kulturowo-politycznym uwikłaniu reprezentacji, *Kultura i Historia*, nr 17, <http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/1742>, dostęp 8.08.2017.
- Kruszelnicki Wojciech 2012, *Zwrot refleksyjny w antropologii kulturowej*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, Wrocław.

- Kubiszta Anna 2013, Kultura ludowa i tożsamość narodowa w dziewiętnastowiecznej etnografii portugalskiej, *Zeszyty Wiejskie*, nr 18, s. 54–65.
- Kubiszta Anna 2015, Jorge Dias – najwybitniejszy portugalski etnolog, *Zeszyty Wiejskie*, nr 21, s. 59–70.
- Leal João 2000, *Etnografias portuguesas (1870–1970). Cultura popular e identidade nacional*, Publicações Dom Quixote, Lisboa.
- Leal João 2002, Metamorfoses da arte popular: Joaquim de Vasconcelos, Vergílio Correia e Ernesto de Sousa, *Etnográfica. Revista do Centro em Rede de Investigação em Antropologia*, nr 2, s. 251–280.
- Lewis Herbert S. 1998, The misrepresentation of anthropology and its consequences, *American Anthropologist, New Series*, t. 100, nr 3, s. 716–731.
- Lewis Herbert 2007, The influence of Edward Said and Orientalism on anthropology, or: Can the anthropologist speak?, *Israel Affairs*, t. 13, nr 4, s. 774–785.
- Lima de Basto E. A., Barros Henrique de 1943, *Inquérito à habitação rural*, Universidade Técnica de Lisboa, Lisboa 1943.
- Lugarinho Mário César 2015, O homem novo e o feitiço do império: a política da literatura colonial portuguesa do século XX, *Abril – Revista do Núcleo de Estudos de Literatura Portuguesa e Africana da UFF*, nr 14, s. 31–40.
- Luna de Oliveira Sarah 2015, Contribución de Gilberto Freyre en la construcción de una política exterior brasileña en defensa del colonialismo portugués (1950–1960), *REB. Revista de Estudios Brasileños*, nr 2, s. 101–112.
- Macagno Lorenzo 2002, Lusotropicalismo e nostalgia etnográfica: Jorge Dias entre Portugal e Moçambique, *Afro-Ásia*, nr 28, s. 97–124.
- Marques João Filipe 2009, Racistas são os outros! Reflexão sobre as origens e efeitos do mito do „não racismo” português, [w:] *Estudos III*, red. Faculdade de Economia da Universidade do Algarve, Faro, s. 5–20.
- Martins Ana Cristina 2011, António Jorge Dias (1907–1973) e a arqueologia em Portugal, *O Arqueólogo Português*, seria 5, nr 1, s. 329–357.
- Matos Viegas Susana de, Pina-Cabral João de 2014, Na encruzilhada portuguesa: a antropologia contemporânea e a sua história, *Etnográfica. Revista do Centro em Rede de Investigação em Antropologia*, nr 2, s. 211–332.
- Mendes Correia António Augusto Esteves 1933, *Introdução à antropobiologia*, Imprensa da Universidade, Coimbra.
- Nascimento Thomaz Fernanda 2012, Disciplinar o „indígena” com pena de trabalho: políticas coloniais portuguesas em Moçambique, *Estudos Históricos*, t. 25, nr 50, s. 313–330.
- Neves Costa Luís Manuel 2013, Conhecer para ocupar. Ocupar para dominar. Ocupação científica do Ultramar e Estado Novo, *História. Revista da FLUP, IV Série*, nr 3, s. 41–58.
- Oliveira Martins Joaquim Pedro 1955, *As raças humanas e a civilização primitiva*, Guimarães Editores, Lisboa.
- Pankalla Andrzej, Stachowski Ryszard 2011, Wilhelm Wundt i rok 1900. (Kulturowy) rdzeń nowożytnej psychologii, *Czasopismo Psychologiczne / Psychological Journal*, t. 17, nr 1, s. 107–115.
- Pascoaes Teixeira de 1914, Ao povo – A „Renascença Lusitana”, *A Vida Portuguesa*, nr 22, s. 10–11.
- Pedreira Jorge M. 1998, As consequências económicas do império: Portugal (1415–1822), *Análise Social*, t. 33, nr 146–147, s. 433–461.
- Pels Peter 2008, What has anthropology learned from the anthropology of colonialism?, *Social Anthropology / Anthropologie Sociale*, t. 16, nr 3, s. 280–299.
- Penny H. Glenn 2002, The civic uses of science: Ethnology and civil society in imperial Germany, *Osiris*, seria 2, nr 17, s. 228–252.
- Pereira Rui M. 2005, Raça, sangue e robustez. Os paradigmas da antropologia física colonial portuguesa, *Cadernos de Estudos Africanos*, nr 7–8, s. 209–241.

- Quental Antero de 1871, *Causas da decadência dos povos peninsulares nos três últimos séculos*, Tipografia Comercial, Porto.
- Raposo Isabel 2016, Transformação da habitação popular em meio rural em Portugal na segunda metade do século XX, [w:] P. André, C. Sambricio (red.), *Arquitectura popular. Tradição e vanguarda. Tradición y vanguardia*, DINÂMIA CET – IUL – ISCTE – Instituto Universitário de Lisboa, Lisboa, s. 193–254.
- Raposo Pereira Luís Filipe 2011, Museu de Arte Popular: Memórias de poder, *Cadernos de Sociomuseologia*, nr 39, s. 3–230.
- Rapport Nigel, Overing Joanna 2003, *Social and cultural anthropology. The key concepts*, Routledge, London–New York.
- Restrepo Eduardo 2011, Politics of ignorance in the transnational field of anthropology, *Post-colonial Studies*, nr 3, s. 299–312.
- Ribeiro Orlando 1950, *Problemas da investigação científica colonial*, Ministério das Colónias, Junta de Investigações Coloniais, Lisboa.
- Ribeiro Pinto Sérgio 2011, *Separação religiosa como modernidade: Decreto-Lei de 20 de Abril de 1911 e modelos alternativos*, Universidade Católica Portuguesa; Centro de Estudos de História Religiosa, Lisboa.
- Rocha Peixoto António Augusto 1967, A casa portuguesa, [w:] *Obras*, t. 1, Câmara Municipal de Póvoa da Varzim, Póvoa do Varzim, s. 153–165.
- Rodrigues Vítor Luís Gaspar 1986, A decadência da Monarquia Constitucional Portuguesa: factores de afirmação do ideário republicano, *Arquipélago. História*, nr 8, s. 83–114.
- Roque Ricardo 2003, Equivocal connections: Fonseca Cardoso and the origins of Portuguese colonial anthropology, *Portuguese Studies*, nr 19, s. 80–109.
- Roque Ricardo 2006, A antropologia colonial portuguesa (c. 1911–1950), [w:] D. Ramada Curto (red.), *Estudos de sociologia da leitura em Portugal no século XX*, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisboa, s. 789–822.
- Sánchez Gómez Luis Ángel 1997, Cien años de antropologías en España y Portugal (1870–1970), *Etnográfica. Revista do Centro em Rede de Investigação em Antropologia*, t. 1, nr 2, s. 297–317.
- Santos Gonçalo 2012, The birth of physical anthropology in late imperial Portugal, *Current Anthropology*, t. 53, supplement 5, s. 33–45.
- Sarmento Clara 2008, Discurso e políticas de identificação cultural: estudo de uma comunidade portuguesa, *Estudios Humanísticos. Historia*, nr 7, s. 261–288.
- Seabra Jorge 1999, Oliveira Martins: raça e história, *Máthesis*, nr 8, s. 217–271.
- Sibeud Emmanuelle 2012, A useless colonial science? Practicing anthropology in the French colonial empire, circa 1880–1960, *Current Anthropology*, nr 53, supplement 5, s. 83–94.
- Sidaway James D., Power Marcus 2007, „As lágrimas de Portugal”: império, identidade, „raça” e destino nas narrativas geopolíticas portuguesas, [w:] J.R. Pimenta, J. Sarmento, A.F. de Azevedo (red.), *Geografias pós-coloniais. Ensaios de geografia cultural*, Figueirinhas, Porto, s. 143–192.
- Silva Ribeiro Carla Patrícia 2012, Cultura popular em Portugal: de Almeida Garrett a António Ferro, *População e Sociedade. Estudos de Arte e Património*, nr 20, s. 167–183.
- Simões Rodrigues Paulo 2016, Das origens da arquitectura popular em Portugal no século XIX: Arqueologia de uma ideia, [w:] P. André, C. Sambricio (red.), *Arquitectura popular. Tradição e vanguarda. Tradición y vanguardia*, DINÂMIA CET – IUL – ISCTE – Instituto Universitário de Lisboa, Lisboa, s. 19–48.
- Sobral José Manuel 2004, O Norte, o Sul, a raça, a nação – representações da identidade nacional portuguesa (séculos XIX–XX), *Análise Social*, nr 39, s. 255–284.
- Sorá Gustavo 1998, A construção sociológica de uma posição regionalista: Reflexões sobre a edição e recepção de Casa-grande & senzala de Gilberto Freyre, *Revista Brasileira de Ciências Sociais*, t. 13, nr 36, b.n.s.

- Tamagnini Eusébio 1934, Os problemas da mestiçagem, [w:] *Trabalhos do 1º Congresso Nacional de Antropologia Colonial*, red. 1ª Exposição Colonial Portuguesa, Porto, s. 39–63.
- Vale de Almeida Miguel 2002, „Longing for Oneself”: Hybridism and miscegenation in colonial and postcolonial Portugal, *Etnográfica*, t. 6, nr 1, s. 181–200.
- Wilder Gary 2003, Colonial ethnology and political rationality in French West Africa, *History and Anthropology*, t. 14, nr 3, s. 219–252.

MIECZYŚLAW JAGŁOWSKI

SKETCH ABOUT RELATIONSHIPS OF PORTUGUESE ETHNOLOGY
AND ANTHROPOLOGY WITH POLITICS

Key words: Portuguese ethnology and anthropology; politically engaged knowledge; ethnogenetic discourse; colonial anthropology

Thesis on the links (often discreet) between scientific knowledge and the political will to power currently dynamizes research in many areas of the humanities and social sciences. In some cases, the disclosure of these relationships does not require master skills in the critical suspicion, as these were overt and recognized by scholars as a duty of science. This was exactly the case of Portuguese ethnology and anthropology since their formation in the nineteenth century until the Revolution of the Carnations (1974). Assuming that these historical links of Portuguese ethnology and anthropology with politics are not widely known, we dedicate this work to that issue.

M.J.

Dane Autora:

Prof. dr hab. Mieczysław Jagłowski
Instytut Filozofii UWM w Olsztynie
ul. Kurta Orbitza 1, 10-725 Olsztyn
E-mail: mjag@uwm.edu.pl